

BOŻENA URBANEK

XIX-wieczne materiały archiwalne i zabytki literatury na temat opieki nad pacjentami z Poznania

Poznan Nineteenth-Century Archives and Literature Relating to Patient Care

Streszczenie

Dokumenty archiwalne dotyczące XIX-wiecznej opieki nad pacjentami oraz praktyk medycznych w Wielkopolsce są zgromadzone przede wszystkim w dwóch miejscach: w Archiwum Państwowym m. Poznania gromadzącym dokumenty z Poznania i województwa oraz w Poznańskim Archiwum Archidiecezjalnym. Ich zbiory uzupełniają wydawnictwa książkowe i czasopisma znajdujące się w Bibliotece Miejskiej im E. Raczyńskiego oraz Bibliotece Uniwersyteckiej. W porównaniu do zniszczonych archiwów i bibliotek Warszawy, które poniosły ogromne straty podczas powstania warszawskiego w 1944 roku, zbiory te są znacznie bardziej obszerne i wyjątkowo ciekawe. Niemniej, mimo że obejmują różne grupy i zbiory tematyczne, nie są jednak kompletne, szczególnie jeśli chodzi o ich treść i chronologię.

W swojej prezentacji autorka uwypukla źródła, które jej zdaniem pozwalają odtworzyć obraz XIX-wiecznej opieki zdrowotnej, często na podstawie mało znanych dokumentów, niewymienianych w innych zbiorach.

Słowa kluczowe: archiwalia XIX w., opieka nad chorymi XIX w., historia szpitali, ochronki XIX w., przytułki XIX w., elżbietanki

Summary

Archival documentation pertaining to 19th-century patient care and medical treatment in Great Poland (*Pol. Wielkopolska*) is stored in Poznań State Archives where the documents about the city and voivodship can be found, and in Poznań Archdiocesan Archives. Those collections are supplemented by the books and periodicals of E. Raczyński Memorial Municipal Library and the University Library. Compared to the war-ravaged archives and libraries of Warsaw, which suffered particular losses during the 1944 Warsaw Uprising, these collections are more extensive and exceptionally interesting. Comprising various thematic groups and collections, they are, nevertheless, incomplete, especially in terms of content and chronology.

In her presentation, the author highlights the sources, which, in her view, enable us to recreate a picture of 19th-century health care, often on the basis of little-known documents not mentioned in other collections.

Key words: 19th-century archival material, patient care in the 19th c., history of hospitals, day nurseries in the 19th c., almshouses in the 19th c., religious order of Sisters of St. Elizabeth

Dokumentacja archiwalna dotycząca XIX-wiecznej opieki nad chorymi i leczenia wielkopolskiego jest przechowywana w dwóch ośrodkach poznańskich tj. w Archiwum Państwowym m. Poznania i województwa poznańskiego oraz w Poznańskim Archiwum Archidiecezjalnym. Uzupełniają je zbiory druków zwartych

i czasopiśmiennictwa Biblioteki Miejskiej im E. Raczyńskiego oraz Biblioteki Uniwersyteckiej. Zbiory te w porównaniu chociażby do nadszarpniętych wojną, a zwłaszcza powstaniem warszawskim archiwów czy bibliotek stołecznych są bogatsze i niezwykle interesujące. Obejmują różne zespoły czy kolekcje, aczkolwiek nie

zawsze też kompletne, zwłaszcza pod względem zawartości i ciągłości zachowanej chronologii. Ogólnie można je podzielić na centralne — stolicy Wielkiego Księstwa/Regencji Poznańskiej, jak i poszczególnych ośrodków — landratów czy miejscowości.

I tak w Archiwum Państwowym m. Poznania i woj. poznańskiego przechowywane są dokumenty dotyczące całej Wielkopolski (od 1153 roku po wiek XX), szczególnie zaś samego Poznania, m.in. jurydyk. Są również źródła dokumentujące cechy i bractwa (1405–1800), m.in. bractwo kurkowe (1405–1950), administrację ogólną z okresu zaboru pruskiego, Południowopruską Kamerę Wojenną (1793–1806) z siedzibą w Poznaniu, ponadto: Naczelne Prezydium Prowincji Poznańskiej (1815–1919), landraty po 1918 roku, wydziały powiatowe (1857–1919), Urząd Wojewódzki Poznańskiego (1852–1919) i inne, dotyczące już II Rzeczypospolitej, Starostwa Krajowego z siedzibą w Poznaniu, lat 1852–1919. Te ostatnie w swych zasobach uwzględniają na ogół zagadnienia nauki i szkolnictwa, sanitarne oraz tzw. dobroczynne z wydzieleniem spraw związanych z opieką społeczną. Warto też wspomnieć o zbiorach dotyczących Instytutu Higienicznego w Poznaniu (1899–1922), lekarzy powiatowych (1835–1918), polskich organizacji i stowarzyszeń (1841–1952). Prócz tego warte wykorzystania są kolekcje tamtejszego ziemianstwa związanego z majątkami w obrębie Lubostronia, Czerniejewa, miejscowością Brody i innych, które sięgają według zapisów początków XVII stulecia. Osobny zbiór stanowią akta klasztorów i innych instytucji wyznaniowych i świeckich (1153–1879) z uwzględnieniem gmin ewangelickich (1550–1945) oraz żydowskich (1684–1938)¹.

Innym, równie ważnym miejscem do prowadzenia badań dotyczących podanej powyżej problematyki jest poznańskie Archiwum Archidiecezjalne. Powstało w latach 20. XX wieku, lecz początki gromadzenia zbiorów sięgają jeszcze czasów zaborów tj. lat 60. XIX wieku.

Zasięg tematyczny (w tym chronologiczny i geograficzny) przechowywanych tam materiałów obejmuje przeważnie okres nowożytnych dziejów Wielkopolski, dotyczy także innych ziem zaboru pruskiego w XIX i XX wieku (np. Śląska). Ze zrozumiałych względów dominują w nim akta zgromadzeń zakonnych np. Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo, czyli szarytek, od sprowadzenia do Poznania w 1822 roku, utworzenia w 1850 roku odrębnej prowincji tego zgromadzenia, po wiek XX.

¹ Archiwum Państwowe m. Poznania i woj. poznańskiego. Spis zespołów akt w archiwach państwowych Poznań 1969. Dzieje Poznania i woj. poznańskiego (w granicach z 1974 r.). Informator o materiałach archiwalnych, Cz. Skopowski (red.), t. 2, Warszawa 1982.

Szczególnie kompletny pod względem materiału jest okres od 1836 roku do roku 1869. W zbiorze ogólnym dotyczącym wielkopolskich szarytek została wyszczególniona ich działalność na terenie Bydgoszczy (1908–1924) oraz w poznańskich szpitalach (1831–1920).

Następny zbiór, dość pokaźny, stanowi dokumentacja elżbietanek od 1842 roku, tj. od powołania tego zgromadzenia w Nysie, w diecezji wrocławskiej, aż do roku 1923, ze specjalnym uwzględnieniem okresu od 1892 roku.

Kolejny zbiór dotyczy sióstr służebniczek i obejmuje lata 1855–1923. Specjalną grupę tworzą akta poznańskiego Domu św. Józefa (1900–1902), Domu chorych w Środzie z 1902 roku i dokumentacja opieki nad kalekami w Kijaszkowie z lat 1916–1918.

Na uwagę zasługuje też zbiór pod tytułem „Pielęgniarki chorych” z lat 1917–1924, do tej pory niewykorzystany w badaniach.

Pokaźne i reprezentacyjne dla tej części ziem polskich są archiwalia szpitali o różnym profilu i przeznaczeniu, na ogół jednak funkcjonujące pod nazwą jako ogólne czy też parafialne. Istotnym uzupełnieniem wiedzy na temat szpitalnictwa może być przegląd tek pod hasłami: fundacje czy parafie, a zwłaszcza tzw. akt konsystorskich szpitali, sierocińców, i bractw wyznaniowych².

Zbiory specjalne Biblioteki Raczyńskich obejmują dość bogaty zestaw przede wszystkim kolekcji dotyczących wspomnianej problematyki, najczęściej w postaci rękopisów. I tak znajduje się tu m.in. dość kompletny zestaw archiwaliów dotyczących organizacji ewangelickich funkcjonujących w zaborze pruskim w okresie od 1833 aż do czasów I wojny światowej. Ponadto materiały dotyczące różnych klasztorów Wielkopolski, lecz i innych terenów, przede wszystkim z czasów przedrozbiorowych. Niezwykle interesująca, a zarazem i specyficzna dla tych ziem jest spuścizna po Lidze Polskiej Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

W Bibliotece im. Raczyńskich są również przechowywane zabytki piśmienne znanych rodów wielkopolskich³.

Wśród źródeł wymienionych wyżej archiwów znajdujemy różne ich rodzaje, w zależności od autora, miejsca wydania czy przeznaczenia. Dominują w zasobach dokumenty oficjalne wydane przez administrację rządową, a więc wspomniane już Naczelne Prezydium Prowincji Poznańskiej, Kamerę Wojenną czy też urzędy lokalne; wojewódzki, landraty itp. Tworzą je zatem w dużej mierze różne przepisy prawne oraz ich interpretacja często formułowana w formie obwieszczeń kierowanych do szerszych rzesz społecznych, a także jako instrukcje

² Ibidem.

³ Ibidem.

bądź regulaminy przekazywane już do wybranych osób czy grup bezpośrednio odpowiedzialnych za nadzór lub opiekę, ale również i do samych podopiecznych zakładów. Dokumentacja ta pojawiła się już w I połowie XIX wieku i dotyczy np. Instytutu Opieki Umysłowo Chorych w Owińskach; gdzie obok wytycznych ujętych regulaminem dla osób sprawujących opiekę czy w podobnej postaci opracowanych zasad przyjmowania do tej placówki, ułożonych dla lekarzy, są w niej także informacje dla samych chorych⁴. Podobny w formie regulamin przyjmowania chorych do tzw. Domu szpitalnego we Wronkach z lat 1850–1851, jest zachowany w Archiwum Archidiecezjalnym⁵. Istotną rolę może mieć także korespondencja — listy towarzyszące przekazywanym dokumentom, czasem poszerzające czy też wyjaśniające dodatkowo treść w nich zawartą.

Również ważne są dokumenty sprawozdawcze na ogół przygotowane według pewnych stałych wzorów, jednak ich odpowiedników nie udało się odnaleźć w archiwach.

Warte przypomnienia są zapewne też znane i występujące na ogół we wszystkich archiwach dzienniki podawcze, zawierające przynajmniej ślad, a zazwyczaj pewne chociaż ułamkowe informacje o wytworzonych dokumentach. Ponadto typowe dla placówek leczniczych wykazy ruchu chorych, raporty, relewy, zamówienia: apteczne, środków spożywczych, przyborów i narzędzi czy bielizny (wśród których możemy odnaleźć informacje o pasach krępujących, kaftanach bezpieczeństwa itp.). Prócz tego różnego rodzaju dowody płatności, a więc rachunki, czasem kwity potwierdzające wydatki czy zestawienia, specyfikacje kosztów nazywane jak np. w Instytucie Sióstr Miłosierdzia „Wykazem utrzymywanego łóżka”⁶. Znajdujemy też czasem wnioski kierowane do różnych władz z prośbą o wsparcie czy pomoc finansową jednak w różnej, najczęściej opisowej formie. Placówki o dłuższej tradycji, sięgającej przynajmniej początków XIX wieku, na ogół dysponowały wykazem uposażenia w tym uwzględnionego nie tylko np. w akcie nadania własności ziemskiej, ale też często w opisie wyglądu samego obiektu, wszelkich zabudowań, przeprowadzanych remontów czy innowacji, a także stanu wyposażenia itp. Nie zauważono jednak, by wykazy te były w tym czasie znormalizowane. Cechowała je bowiem, jak można sądzić po ich oglądzie, dość duża różnorodność w sporządzeniu.

Zachowały się też niektóre księgi szpitalne, jak np. Szpitala św. Ducha w Kaliszu, który już w XIX wieku administracyjnie był podporządkowany Królestwu Polskiemu. Wzmiankowana księga zawiera najważniej-

sze wydarzenia i dokonania w okresie poprzedzającym tj. od roku 1495 do 1801 roku⁷.

Wspomnieć także należy o dokumentacji typowo zakonnej, jak np. ustawach czy konstytucjach życia konsekrowanego, której przykładem jest zachowana w Archiwum Archidiecezjalnym Ustawa czyli Konstytucja [...] elżbietanek, wydana w 1892 roku, w Gnieźnie, w oficynie u J.B. Langego⁸. Pozornie mniej ważne, jak się może wydawać, są dokumenty prywatne np. testamenty. Jednakże i tam jeszcze w okresie XIX stulecia znajdujemy wiele cennych informacji dotyczącej interesującej nas tematyki. Przykładem jest testament siostry miłosierdzia Filipiny Studzińskiej z roku 1879 zachowany w Archiwum Archidiecezjalnym czy też przechowywany tam oryginał testamentu i korespondencja znanej Wielkopolskiej patriotki Emilii Sczanieckiej z 1897 roku⁹. Innym przykładem są akta rodu Skórczewskich z majątku Czerniejewo, w których znajdujemy dokumentację z 1875 roku, przekazaną przez Izabelę z Czartoryskich Działyńską dotyczącą paryskiego Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich¹⁰.

W rozlicznych zbiorach wymienionych archiwów nie udało się jednak dotrzeć do źródeł narracyjnych, pamiętników czy wspomnień pozostających w rękopisach.

Merytorycznie największa grupa archiwaliów w zakresie podanej powyżej problematyki i wspomnianej proveniencji dotyczy szpitali, chociaż nie zawsze jednoznacznie związanych z rzeczywistą funkcją terapeutyczną. Wiele bowiem z nich ograniczało swe zadania do roli przytułków, zwłaszcza jeszcze w I połowie XIX wieku. Ta obecna na ziemiach polskich i nie tylko prawidłowość znalazła swoje potwierdzenie przede wszystkim na tzw. prowincji, na której czasem występowały, jak wspomniano, pod nazwą szpitali parafialnych. Ich łączna liczba odnotowywana w źródłach może odzwierciedlać ówczesny stan i pozwolić na odtworzenie w miarę dokładnej mapy usytuowania placówek, którą warto sporządzić. Jednakże źródła zarówno archiwum państwowego, jak i archidiecezjalnego, na co już pośrednio zwrócono uwagę, mogą wskazywać również na jakość terapeutycznych możliwości i pośrednio poziom świadczonych usług, oceniając sytuację adekwatnie do ówczesnej rzeczywistości nie tylko polskiej. Taką ocenę umożliwi m.in. analiza wyposażenia, oferowanych środków, w tym i dietetycznych. W tym ostatnim przypadku znajdujemy w wymienionych

⁷ AHM i WP. Akta miasta Kalisz, 1495–1801, sygn. 30.

⁸ AAP, OA X 143.

⁹ AM i WP. Naczelne Prezydium, sygn. 5738, 277. AAP. KA, sygn. 15850.

¹⁰ AM i WP. Akta majątkowe, sygn. 2158, 2155, 2159, 2165, 2167, 2174.

⁴ AHM i WP. Naczelne Prezydium Poznań, sygn. 5576.

⁵ AAP. KA, sygn. 166931.

⁶ AHM i WP. Naczelne Prezydium, sygn. 8321–8323.

archiwach dość szczegółowo sporządzane wykazy zakupów, środków farmaceutycznych i spożywczych, przygotowywanych jadłospisów. Dodać można, że jadłospisy szpitalne, ale i także innych zakładów opiekuńczych, od końca lat 30. XIX wieku uwzględniały klasy żywieniowe, które były zależne od statusu, a przede wszystkim od wysokości opłat uiszczanych przez chorych. Przykładem jest utworzony tym czasie owiński Instytut Leczenia na Umyśle, w którym istniały trzy klasy diet chorych, ostatniej podlegali chorzy ubodzy, utrzymywani na koszt instytutu. Natomiast chorzy z tzw. I grupy otrzymywali najbardziej urozmaicone wyżywienie. W zestawie dań były takie produkty jak różnego rodzaju kasze: palona, owsiana, perłowa, a także ryż, ziemniaki, cukier, mleko, bułki, mięso wołowe, cielęce, tudzież groch, kapusta, chrzan, marchew, ogórki zielone, kwaszone oraz dodatki: ocet, oliwa, piwo itp¹¹.

Archiwalia pozwalają także opisać stan zatrudnionej kadry; pomagają zatem poznać sytuację w zakresie zabezpieczenia opieki pielęgnacyjnej. Dodać można, że dominowały w tej roli w XIX wieku, podobnie jak na innych terenach ziem polskich, na co już wskazano, osoby duchowne, głównie szarytki.

Wspomniane już akta prezydialne Archiwum Państwowego i wzmiankowanego Archiwum Archidiecezjalnego pozwalają w miarę dokładnie odtworzyć ich działalność w obrębie zaboru pruskiego od momentu sprowadzenia siostr na te tereny. Niezwykle unikatową działalność w zaborze pruskim, na co wskazują szczególnie akta Archiwum Archidiecezjalnego, przejawiało Zgromadzenie Sióstr Świętej Elżbiety, powołane, przypomnijmy, w Nysie, w 1842 roku do pielęgnacji chorych.

Elżbietanki bowiem pierwsze w pruskim zaborze podejmowały pracę środowiskową, otaczając opieką chorego, a także i jego rodzinę¹². Gdy jednak wymagały tego okoliczności, miejscem ich działalności stawały się publiczne szpitale i zakłady prywatne. Szczegółowo cele zgromadzenia, a i poszczególne zadania zostały sformułowane we wspomnianej konstytucji, przepisach życia konsekrowanego i również w innych z tym związanych aktach. Dokumentacja tam zachowana ukazuje również status prawny, który uzyskały w 1864 roku, zatwierdzony przez papieża Leona XIII w 1887 roku.

Archiwalia wskazują też na inne zakony zajmujące się opieką, co ciekawe, na pozostałych terenach polskich już nieobecne, a mianowicie: szpitalników, joannitów¹³. Ponadto poświadczają obecność diakonis o protestanckim rodowodzie, co wiązało się już niewątpliwie z pewną

odmiennością zaboru pruskiego od pozostałych ziem polskich. Stosunkowo duża liczba źródeł, zwłaszcza przechowywanych w Archiwum Państwowym, dotyczy oceny nadzoru zwanego dozorem, ponadto zasad obsadzania stanowiska prowizora. Prawdopodobnie pruska praworządność sprawiła, że dość szczegółowo zarejestrowano¹⁴ w aktach procedurę ich zatrudniania z wykazem nakładanych obowiązków.

Część zachowanych dokumentów ukazuje też pochodzenie i status ówczesnego pacjenta, zwłaszcza tzw. ubożego czy obłożnie chorego oraz odnotowuje zmiany w zakresie struktury osób korzystających z pomocy szpitalnej. Już w połowie XIX wieku prócz służących czy wyrobników przebywających w szpitalu leczyli się tam np. księża czy ekonomi, a więc osoby wywodzące się z różnych sfer społecznych. Chorzy ci mieli zazwyczaj prawo do oddzielnych pomieszczeń, innej od pozostałych racji żywieniowej i to nie tylko z powodu sytuacji zdrowotnej czy stanu, ale przede wszystkim dzięki poświadczonej opłacie za pobyt. Sytuacja ta wymuszała odmienny stosunek do chorych, ale i konieczność zapewnienia im bardziej kompetentnej pomocy. Stąd też próby zmierzające do uruchomienia szkoły kształcącej personel fachowy, które jednak powiodły się dopiero w XX wieku, w 1909 roku, kiedy to zorganizowano w Poznańskim pierwszą szkołę pielęgniarstwa¹⁵. Nie można przy tym zapominać o nowej, kształtującej się terapeutycznej funkcji szpitala, biorąc pod uwagę istniejące, np. społeczno-finansowe uwarunkowania. W powyższych sprawach ważne będzie przeanalizowanie tzw. ruchu chorych, który poczynając już od połowy XIX wieku ulegał zmianom, na rzecz skrócenia pobytu w szpitalu. Badając te zagadnienia, warto zwrócić uwagę na zróżnicowany wiek pacjentów przebywających w szpitalu od początku XIX stulecia wyłącznie już na kuracji. Jednak wszelkie formułowane wnioski w tych kwestiach będą wymagać dodatkowych badań różnych zespołów akt.

Niezwykle ciekawe, a i dość unikatowe, jak już wspomniano, są akta majątków ziemskich znajdujące się w zbiorach Archiwum Państwowego czy Archiwum Archidiecezjalnego. Dokumentacja w nich zawarta obrazuje wielopokoleniową tradycję opieki nad zamieszkującą te tereny ludnością, sprawowaną przez dość liczne tutaj polskie rody ziemiańskie. Prócz działalności charytatywnej ważną rolę, zwłaszcza w XIX stuleciu, odgrywała ich postawa patriotyczna, która wyraźnie rysuje się przy analizowaniu treści zachowanych dokumentów. Znany przykładem jest przywołana już postać Emilii Szczanieckiej, powiązanej

¹¹ AM i WP. Naczelne Prezydium, sygn. 5576.

¹² AAP. OA X, sygn. 143.

¹³ AAP. KA, sygn. 16877.

¹⁴ *Ibidem*, 16936, 16939, 16955.

¹⁵ B. Urbanek, *Idea opieki nad chorym w latach 1809–1914*, Warszawa 2001, s. 275.

zresztą rodzinie ze wspomnianymi wcześniej Skórczewskimi. Wśród innych akt obrazujących tę działalność do trzech można także do dokumentacji Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich z siedzibą w Paryżu z 1875 roku, o czym była już mowa, ponadto do funkcjonującej na tych terenach, w okresie Wiosny Ludów Ligi Polskiej, w której program wpisano różne formy opiekuńczo-lecznicze. Poza Wielkopolską podobna działalność nie była spotykana. Wspomnieć również należy o księdzu Geburowskim *vel* Gieburowskim. Jego propozycje realizowały specjalne komitety liczące do 6 osób, niosące, według urzędowo potwierdzonych założeń, pomoc sąsiedzką, tworzące tzw. system wsparcia — szczególnie w czasie choroby — dla ludności polskiej, w tym, jak zaznaczano, dla najbiedniejszej bezrolnej. Opieką miano także obejmować sieroty dzięki specjalnie w tym celu powołanemu w Buku towarzystwu. Jednakże jednorodny, męski skład komitetów, jak bowiem zaznaczano: „kobiety nie włączają się do uczestnictwa”, budzić mógł wątpliwości, czy tylko do takiej formy działalności się ograniczono¹⁶. Funkcjonowanie Ligi nie mogło zatem trwać długo i na mocy rozporządzenia władzy 7 kwietnia 1850 roku zostało zawieszono¹⁷.

Archiwalia dostarczają też dowodów na organizowanie za pomocą sił i środków społecznych placówek leczniczych, nawet w najtrudniejszym okresie dla tych ziem — w czasach Kulturkampf. Wszelkie zaś likwidowanie działalności przez zaborcę wyzwało nowe, zaradcze pomysły. Jednym z przykładów może być zamknięcie przez władze w 1876 roku zakładu dla sierot, na którego miejsce już w rok później otwarto szpitalik połączony z am-

bulatorium dla chorych dzieci¹⁸. Dodać trzeba, że była to pierwsza na tych ziemiach specjalistyczna instytucja lecząca w tym kierunku. Ten przejaw aktywności patriotycznej oraz społecznej, przekładany na konkretne środowiska np. medyczne, zakonne czy rodziny wielkopolskie, zwłaszcza ziemiańskie, nie jest do końca poznany.

Zwraca też przy okazji uwagę na ciągle nie w pełni opracowaną problematykę innych, istniejących na tym terenie stowarzyszeń powołanych do pomocy ubogim.

Bliżej nieznana pozostaje także opieka nad inwalidami wojennymi, w tym narodowości polskiej, roztracana przez czynniki oficjalne, urzędowe, mimo że dokumentacja na ten temat znajduje się w zbiorze Starostwa Krajowego.

Kolejnym zagadnieniem, dość często odnotowywanym w źródłach, jest zapadalność na różnego rodzaju schorzenia, w tym zakaźne, występujące w latach 40. i 50. XIX stulecia. Nękającą te tereny cholera, rozprzestrzeniała się już w latach 30. w Rosji i Królestwie, gdzie przyniosła duże straty wśród ludności, uczestników powstania listopadowego, a także wojsk carskich.

Przegląd zasobów archiwów poznańskich może dostarczyć zatem wiele cennego materiału badawczego, a ich analiza — charakterystyki podejmowanych tam inicjatyw i praktycznych dokonań w zakresie opieki nad chorymi w XIX stuleciu nie tylko w Wielkopolsce, ale i w całym zaborze pruskim.

Adres do korespondencji
ul. Medyków 18
40-752 Katowice

¹⁶ AM i WR, Naczelne Prezydium, sygn. 295-296.

¹⁷ *Ibidem*, sygn. 295.

¹⁸ B. Urbanek, *op. cit.*, s. 275.